

دانشگاه فرهنگیان
فصلنامه علمی تخصصی
پژوهش در آموزش مطالعات اجتماعی
دوره سوم، شماره اول، بهار ۱۴۰۰
تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه هفتم متوسطه
بر اساس مفهوم دموکراسی

ارسال: ۱۳۹۹/۱۰/۲۵
فائزه بابائی زاده اشکذری^۱، فاطمه جعفری^۲
پذیرش: ۱۴۰۰/۳/۲۰
فاطمه داریوش^۳، حمیده همتی^۴

چکیده

دموکراسی موضوع بحث بسیاری از جوامع امروزی است اما در تعاریف موجود از آن اختلاف نظرهایی وجود دارد. هر جامعه‌ی دموکرات برای بقای خود، اصول و مبانی دموکراسی را از طریق سیستم آموزش و پرورش به نسل‌های بعد انتقال می‌دهد. از طرفی مطالعات اجتماعی یک حوزه مهم یادگیری محسوب می‌شود چراکه دربردارنده طیف وسیعی از تعاملات انسانی در طول تاریخ و از جنبه‌های گوناگون می‌باشد. در پژوهش حاضر محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه هفتم متوسطه از لحاظ میزان در برداشتن مؤلفه‌های دموکراسی همچنین نحوه توزیع آن‌ها مورد بررسی قرار داده شد. این بررسی با روش تحلیل محتوای کمی و کیفی صورت گرفت، یافته‌های حاصل نشان داد که در این کتاب آن‌گونه که باید به این مفهوم پراهمیت پرداخته نشده و تنها ۵۹ نمونه دربردارنده مفهوم دموکراسی شناسایی شد که بیشترین تعداد نمونه مربوط به مؤلفه حقوق و وظایف شهروندی و کمترین تعداد مربوط به مؤلفه حق انتخاب و تصمیم‌گیری است. همچنین در توزیع مؤلفه‌ها در طول کتاب نیز نظم خاصی مشاهده نشد و

---

۱ - دانشجوی کارشناسی پیوسته آموزش ابتدایی دانشگاه فرهنگیان یزد، پردیس فاطمه الزهرا

Babaeizadeh777@gmail.com

۲ - دانشجوی کارشناسی پیوسته آموزش ابتدایی دانشگاه فرهنگیان یزد، پردیس فاطمه الزهرا

۳ - دانشجوی کارشناسی پیوسته آموزش ابتدایی دانشگاه فرهنگیان یزد، پردیس فاطمه الزهرا

۴ - مدرس دانشگاه فرهنگیان یزد، دانشجوی دکترای روانشناسی تربیتی، دانشگاه شهید چمران اهواز

بخش اعظمی از آن‌ها در قسمت ابتدایی کتاب که مربوط به مباحث مدنی است آورده شده است.

واژگان کلیدی: دموکراسی، مطالعات اجتماعی، تحلیل محتوا، آموزش و پرورش

مقدمه

تربیت شهروندی به یکی از بحث‌های داغ این روزهای علوم تربیتی و اجتماعی بدل شده است. چراکه در این برهه زمانی شیوه رایج حکومت‌داری نظام‌ها دموکراسی می‌باشد، پس همه آن‌ها در پی تربیت شهروندانی شایسته برای جامعه خود هستند. جامعه دموکرات حیاتی مستقل از آحاد جامعه خود ندارد و بر اساس پویایی و مشارکت فعالانه افراد جامعه‌ی خود است که می‌تواند حیات خود را حفظ کرده و به اهداف غایی خود دست یابد.

در این راه باید آگاهی افراد را نسبت به حقوق شهروندی بالا برد همچنین مهارت‌ها و ارزش‌های لازم را در آن‌ها پروراند و آن‌ها را به مرحله‌ای رساند که بتوانند پیچیدگی‌های موجود در دنیای امروزی را چه در سطح محلی و ملی و چه در سطح جهانی درک کرده و به حل مسائل موجود بپردازند. طبیعتاً هر جا صحبتی از تربیت در میان باشد بعد از خانواده نام آموزش و پرورش به ذهن‌ها خطور می‌کند. آموزش و پرورش هر کشور همواره سعی در آن دارد تا ارزش‌ها و فرهنگ‌های بهنجار جامعه را در آینده‌سازان جامعه‌اش نهادینه سازد. به طبع کشور ما ایران، که نظامی مردم‌سالار در چارچوب قواعد و روشنگری‌های دین مبین اسلام دارد از این قاعده مستثنا نیست و برای تحقق آن بخش از حکومت خود که مردم‌سالار یا دموکرات نامیده می‌شود همواره کوشیده است تا مفهوم شهروندی را در افراد جامعه نهادینه سازد.

آموزش مفهوم دموکراسی زیرمجموعه حوزه تربیت اجتماعی است که در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش کشور نیز توجه خاصی به آن شده است. از آنجاکه نظام آموزشی کشور ما نظامی کتاب محور می‌باشد؛ یعنی بخش اعظمی از فعالیت‌های یاددهی یادگیری حول موضوعات و مفاهیم تدوین شده در کتاب درسی رسمی شکل می‌گیرد پس باید در کتاب‌های آموزشی به دنبال نموده‌ایی از آموزش مفهوم دموکراسی بود. در میان کتاب‌های رسمی موجود، کتاب مطالعات اجتماعی به سبب میان‌رشته‌ای بودن و ماهیت ویژه‌ای که نسبت به سایر کتاب‌های درسی دارد، بهترین بستر برای پرورش مفهوم دموکراسی را به وجود می‌آورد. درس مطالعات اجتماعی درسی است که با مهارت‌های زندگی پیوند نزدیکی دارد و درباره انسان و تعامل او با محیط‌های گوناگون

در زمان‌های مختلف (گذشته، حال و آینده) و جنبه‌های گوناگون این تعامل (سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، محیطی و ...) بحث می‌کند و از آنجا که تربیت شهروند مطلوب به عنوان رویکرد کلی آن تعیین شده است پس باید در بردارنده مفاهیمی چون دموکراسی باشد.

از طرفی در میان دوره‌های سنی، دوره نوجوانی به سبب ویژگی‌های خاص خود از مراحل بسیار مهم تحول شخصیت به حساب می‌آید. به‌طور قطع می‌توان گفت این دوره یکی از بهترین موقعیت‌ها برای نهادینه کردن ارزش‌های اجتماعی است. پس باید توجه خاصی به تدوین کتب درسی این دوره و مفاهیم گنجانده شده در آن‌ها همچنین چگونگی ارائه آن‌ها داشت. از جمله این مفاهیم اجتماعی می‌توان دموکراسی را نام برد، که باید توجه خاصی به غنای مطالب کتب درسی این دوره از لحاظ در برداشتن این مفهوم مبذول داشت.

به همین دلیل بر آن شدیم تا محتوای کتاب درسی مطالعات اجتماعی پایه هفتم دوره متوسطه را از لحاظ میزان توجه به دموکراسی و مؤلفه‌های آن مورد بررسی قرار دهیم. این بررسی می‌تواند به شیوه‌های گوناگونی انجام شود که تحلیل محتوا از رایج‌ترین این روش‌هاست. تحلیل محتوا کمک می‌کند تا مفاهیم، اصول، نگرش‌ها، باورها و کلیه اجزای مطرح شده در قالب دروس کتاب بررسی عملی و با اهداف برنامه‌ی درسی مقایسه و ارزشیابی شود.

پژوهش‌های تحلیل محتوای انگشت‌شماری درباره ارتباط محتوای کتب درسی آموزشی با دموکراسی و مؤلفه‌های آن صورت گرفته است. برای نمونه هاشمی (۱۳۸۹)، در پژوهش خود به بررسی نحوه توزیع مفاهیم تربیت شهروندی در محتوای کتب مطالعات اجتماعی دوره راهنمایی از دیدگاه دبیران این دوره پرداخته است. نتایج این پژوهش حاکی از آن است که توزیع مؤلفه‌های تربیت شهروندی در محتوای کتاب مطالعات اجتماعی یکدست نبوده و از نظر پرداختن به این مؤلفه‌ها، مؤلفه حقوق اجتماعی در صدر بوده و پس‌از آن به ترتیب مؤلفه‌های وظایف اجتماعی، مشارکت و عدالت و برابری قرار دارند. یارعلی و همکاران (۱۳۸۷) نیز در پژوهش خود کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره راهنمایی را از نظر مؤلفه‌های مهارت‌های اجتماعی و

ارتباطی مورد بررسی قرار دادند؛ که از این میان مؤلفه‌های انتقادپذیری، همکاری، رعایت قانون و رعایت حقوق دیگران با دموکراسی مرتبط است. نتایج تحلیل آن‌ها نشان داد که به این مؤلفه‌ها در سطح متوسط و حتی بالاتر توجه شده و در این میان تنها مؤلفه همکاری در جامعه سهم کمی دارد. نتایج اسدپور (۱۳۷۸)، در تحلیل کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره راهنمایی نشان می‌دهد که در کتاب پایه اول و دوم راهنمایی توجه کمی به مؤلفه مردم‌سالاری دینی شده و وضعیت کتاب‌های سوم راهنمایی بهتر است. درخواه و همکاران (۱۳۹۱) نیز در پژوهش خود که درباره بررسی مؤلفه‌های دموکراسی در کتاب‌های تعلیمات اجتماعی دوره ابتدایی بود به این نتیجه رسیدند که در این زمینه کتاب پایه سوم دارای عملکرد بسیار ضعیف، کتاب پایه چهارم در حد مطلوب و کتاب پایه پنجم دارای وضعیتی بسیار مطلوب است. همچنین نتایج این تحلیل نشان داد که تفاوت معناداری در توزیع مؤلفه‌های دموکراسی وجود ندارد اما میزان توزیع مؤلفه‌ها در کل محتوا، به‌طور معناداری نامتوازن بود. محمودی (۱۳۹۰) نیز در پژوهش خود نشان داد که در محتوای کتاب‌های تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی، مؤلفه‌های آموزش شهروند قانون‌مدار و سپس شهروند مشارکتی، بیشتر از شهروند انتقادی مورد توجه قرار گرفته است. عطاران (۱۳۸۶) نیز به تحلیل کتاب‌های مطالعات اجتماعی، تاریخ، جغرافیا، علوم، فارسی و دینی دوره راهنمایی پرداخته است و نتایج پژوهش او نشان می‌دهد که از میان مؤلفه‌ها به مؤلفه‌های صلح، برابری و حقوق بشر به‌طور معناداری کمتر از سایر مؤلفه‌ها توجه شده است. توجه به مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری، قانون‌مداری و درک اهمیت دموکراسی در حد انتظار و در سوی دیگر به مؤلفه‌های حقوق شهروندی، احترام به ارزش‌ها و انتقادپذیری بسیار کمتر از توجه شده بود.

درمجموع پژوهش‌های صورت گرفته درباره ارتباط محتوای کتب درسی با مؤلفه‌های دموکراسی را می‌توان در دودسته کلی جای داد؛ دسته اول پژوهش‌هایی هستند که در آن‌ها درباره میزان ارتباط مؤلفه‌های دموکراسی با مفاهیم و محتوای کتب درسی از معلمان و صاحب‌نظران نظرسنجی به‌عمل آمده و دسته دوم پژوهش‌هایی را شامل می‌شوند که همانند پژوهش حاضر غنای محتوای کتب درسی را از نظر میزان برخورداری از مؤلفه‌های دموکراسی مورد بررسی و تحلیل قرار می‌دهند. به‌طورکلی با توجه به

پژوهش‌های صورت گرفته در این زمینه می‌توان گفت کتاب‌های درسی ما از لحاظ میزان توجه به مؤلفه‌های مفهوم دموکراسی به درستی تدوین نشده‌اند و آن‌گونه که باید به رابطه‌ی بین تعلیم و تربیت و دموکراسی که اخیراً یکی از محوری‌ترین مباحث حوزه تربیت سیاسی و اجتماعی تبدیل شده توجه نشده است. همچنین در محتوای کتاب‌های درسی مؤلفه‌های دموکراسی به صورت معناداری توزیع نشده بودند.

حال که نظام آموزشی ما کتاب محور است پس می‌بایست این مفهوم را به طور هنرمندانه‌ای در بطن محتوای کتاب جا داد. توجه به آموزش مفهوم دموکراسی در سنین نوجوانی به اوج خود می‌رسد چراکه در این دوره سنی نوجوان دچار تحولات شخصیتی گسترده‌ای می‌شود و به سادگی می‌توان باظرافت و هنرمندانه شخصیتی آگاه و فعال ساخت که بتواند در جامعه خود نقشی مؤثر ایفا کند. پس باید تدوین محتوا با برنامه‌ریزی و توجه خاصی انجام شود. نتایج پژوهش‌های صورت گرفته در این زمینه نشان می‌دهد که کتب درسی ما غنای کافی از لحاظ دربرداشتن مفهوم دموکراسی ندارد. همچنین با نگاهی گذرا می‌توان دریافت که بیشتر پژوهش‌های منتشرشده درباره ارتباط محتوای کتب درسی با مفهوم دموکراسی قبل از سال ۱۳۹۱ انجام شده‌اند. از طرفی نظام آموزشی ایران در طول تاریخ خود دستخوش تغییرات گوناگونی شده است، تحولات نظام آموزش و پرورش ایران از سال ۱۳۸۰ به بعد خودنمایی بیشتری داشته و در سال ۱۳۹۰ به اوج خود می‌رسد. بعد از تدوین سند ملی، آموزش و پرورش تصمیم گرفت دوره آموزشی را به دو دوره ابتدایی و متوسطه تقسیم کند. ۶ سال دوره ابتدایی و ۶ سال دوره متوسطه، دوره متوسطه هم خود به دو دوره سه سال دوره اول و دوره دوم تقسیم می‌شود. در نتیجه این تغییر گسترده در ساختار نظام آموزشی و با توجه به سند تحول بنیادین آموزش و پرورش تجدیدنظری جدی در محتوای کتب درسی صورت گرفت. پس با به وجود آمدن تغییرات این‌چنینی و تا این حد گسترده باید بررسی و پژوهش بر روی کتب درسی را از سر گرفت و غنای مطالب را از لحاظ در برداشتن مؤلفه‌های دموکراسی همچنین شیوه بیان و نحوه آموزش آن را مورد بازبینی قرار داد تا در صورت لزوم اصلاحاتی صورت گیرد.

این چنین پژوهش‌هایی برای تغییرات احتمالی آینده در کتب درسی نیز بسیار مؤثر می‌باشند، همان‌طور که بسیاری از تغییرات به وجود آمده کنونی خود در نتیجه انتقادهای صورت گرفته از کتاب‌های قبلی و کشف و بیان نقاط ضعف همچنین پیامدهای آن‌ها به وجود آمده است. پژوهش‌هایی از این دست می‌تواند راه مؤلفان کتب درسی در وزارت آموزش و پرورش را هموارتر ساخته و افق دید گسترده‌تری به آن‌ها بدهد تا ضعف‌ها و قوت‌ها را بشناسند، نتیجه تربیت افراد با کتب یک مقطع زمانی خاص را به صورت دقیق مورد بررسی قرار داده و در صورت نیاز در محتوای کتب درسی که قرار است آینده‌سازان این سرزمین را آماده کنند تجدیدنظر نمایند.

سؤال پژوهش

۱. به چه میزان به مفهوم دموکراسی و مؤلفه‌های آن در متن کتاب مطالعات اجتماعی پایه هفتم متوسطه توجه شده است؟
۲. آیا تفاوت هدفمند و معناداری در توزیع مؤلفه‌های دموکراسی در محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه هفتم متوسطه وجود دارد؟

مبانی نظری

در ابتدا شایسته است تا بحثی دقیق‌تر درباره مفهوم دموکراسی و برخی نظریات موجود درباره آن، همچنین مؤلفه‌های آن داشته باشیم. «واژه دموکراسی از اصطلاح یونانی دموکراتیا^۱ ریشه گرفته است که اساساً به معنای نظام سیاسی است که در آن مردم، نه شاهان و اشراف، حکومت می‌کنند» (گیدنز^۲، ۱۳۸۵: ۳۴۲).

همچنین اذعان می‌شود که دموکراسی مانند بسیاری از اصطلاحات اصلی علم سیاست (از جمله خود سیاست)، در اصل واژه‌ای است یونانی که از دو واژه کوتاه‌تر «دموس^۳» و «کراتوس^۴» تشکیل شده است. هر دو اصطلاح چند معنی دارند: «دموس»

1-Demokratia

2 -Anthony Giddens

3 -Demos

4 -Keratos

می‌تواند هم به معنای کلیه شهروندانی باشد که در پولیس یا دولت-شهر زندگی می‌کنند و هم به معنای «اراذل و اوباش» یا «توده عوام» یا «قشرهای فرودست» بکار رود.

«کراتوس» می‌تواند هم به معنای «قدرت» و هم به معنای «قانون» باشد که این دو معنای یکسانی ندارند. زیرا می‌توان گروه‌ها یا افرادی را متصور شد که بی‌آنکه به صورت رسمی و مشهود حکومت کنند، دارای قدرت باشند. به این ترتیب، ممکن است در یک دموکراسی صوری که به نظر می‌رسد مردم یا نمایندگان مردم حکومت می‌کنند، توزیع قدرت واقعی کاملاً غیر دموکراتیک باشد. یا برعکس، در یک نظام سیاسی که در آن سلطنت یا اشراف به صورت فرمایشی حکومت می‌کنند، شاید این واقعیت آشکار نباشد که قدرت واقعی در دستان مردم است و در حقیقت آن‌ها حکومت می‌کنند (به نقل از همان). این ابهام در هر دو واژه سازنده دموکراسی، از زمان شکل‌گیری مفهوم و واقعیت دموکراسی وجود داشته و برای درک معنا و تاریخ دموکراسی اهمیت ویژه‌ای دارد.

درواقع تعریف جامع و کاملی از دموکراسی در دست نیست و صاحب‌نظران بر اساس خاستگاه‌های فلسفی، اجتماعی، سیاسی و عقیدتی خود مقاصد متفاوتی را از دموکراسی ایفاد و در این زمینه نظریه‌پردازی کرده‌اند بدین‌سان دامنه‌ی نظریه‌های دموکراسی بسیار وسیع است. در فلسفه سیاسی - اجتماعی، دموکراسی را می‌توان از دو منظر مورد بررسی قرار داد. در نگاه اول، دموکراسی را می‌توان به‌عنوان هدف یا آرمان و در نگاه دوم به‌عنوان یک روش، در نظر گرفت. منظور از دموکراسی در این نوشتار روش است نه هدف. درواقع دموکراسی به‌عنوان روش، در پی به حداقل رساندن خطاهای مدیریت جامعه و به حداکثر رساندن مشارکت مردم و کاهش دادن نقش انفرادی اشخاص در تصمیم‌گیری‌های سیاسی است (نوروزی، ۱۳۹۰: ۲۴). برخی صاحب‌نظران نیز تلاش دارند تا با طبقه‌بندی انواع دموکراسی در چارچوب یک مدل مدون، الگویی قابل‌فهم و کاربردی از دموکراسی ارائه دهند. برای نمونه اسکو (۲۰۰۱) مجموعه نظریه‌های مربوط به دموکراسی را در چارچوب سه مدل اصلی دموکراسی لیبرال^۱، جماعت‌گرا^۲ و تفاهمی^۳ طبقه‌بندی کرده است. وجود دسته‌بندی‌ها و مدل‌های یادشده مبین این است که میان

1 - Liberal Democracy

2 - Communitarian Democracy

3 - Deliberative Democracy

انواع گوناگون دموکراسی، تفاوت‌های بنیادین وجود دارد که عمده‌ی این تفاوت‌ها در میزان نمایندگی و قدرتی است که هر کدام، برای شهروندان قائل هستند (گیدنز، ۱۳۸۵: ۳۴۵).

علاوه بر تفاوتی که در زمینه گونه‌های دموکراسی وجود دارد، هر کدام از این انواع دموکراسی دارای اساس و اصول متفاوت نیز می‌توانند باشند. برای نمونه، مفاهیم اصلی در نظریه‌ی دموکراسی لیبرال ناظر بر خودمختاری، آزادی فردی، برابری، مشروعیت، تکثرگرایی و بی‌طرفی است. درحالی‌که مفاهیم کلیدی موردنظر جماعت‌گرایان عبارت‌اند از: دولت، اجتماع، انسجام و یکپارچگی، برابری، فضایل اخلاقی. نظریه تفاهمی نیز بر مفاهیمی تأکید می‌ورزد که بخش زیادی از آن را می‌توان از ترکیب خلاق مفاهیم دو نظریه‌ی مذکور انتزاع نمود. شناسایی اصول یا مفروضه‌های بنیادی هر مفهومی، تا حدود زیادی می‌تواند به روشن شدن ماهیت، ابعاد یا مؤلفه‌های آن مفهوم کمک کند. از نظر شریعتمداری (۱۳۸۴، ص ۸۰) مبانی و اصول اساسی دموکراسی عبارت‌اند از: احترام به انسان، ایمان به صلاحیت مردم جهت اخذ تصمیم صحیح در مسائل مربوط به خود، به کار بردن روش عقلانی در کلیه‌ی شئون زندگی، همکاری به‌عنوان تنها راه رسیدن به هدف‌های فردی و تأمین رفاه اجتماعی، حق و مسئولیت افراد در اخذ تصمیمی که مستقیم یا غیرمستقیم تحت تأثیر آن قرار دارند. کوهن^۱ (۱۳۷۳) اجتماع و پیروی از عقل را به‌عنوان دو مفروضه‌ی اساسی دموکراسی عنوان کرده که بدون وجود اجتماع و مناسبات اجتماعی، دموکراسی معنا پیدا نمی‌کند و پیروی از عقل نیز بیانگر اعتماد به توانایی و هوش یکایک افراد جامعه جهت مشارکت در مناسبات اجتماعی و فرصت برابر برای کسب تجربه است (به نقل از درخواه، مزیدی، مفیدی، ۱۳۹۱: ۱۲۲).

با توجه به گستردگی و تنوعی که در خصوص مفهوم دموکراسی وجود دارد، بررسی مبانی نظری دموکراسی، بدون مشخص ساختن معیارهای دقیقی برای برشماری مؤلفه‌های تربیت دموکراتیک بسیار دشوار به نظر می‌رسد. علاوه بر این نگاه صرف سیاسی به دموکراسی آسیب‌هایی را برای جامعه به همراه خواهد داشت. اول آنکه دموکراتیزه کردن اگر از سیاست آغاز شود، الگوی متناسبی با آن جامعه نخواهد بود. چراکه بومی

نیست و در نتیجه احتمالاً با فرهنگ مردم و ارزش‌های سنتی آنان هماهنگ نیست، از آنجایی که این دموکراسی از بالا به جامعه تحمیل می‌شود، مردم به اصول آن خو نمی‌گیرند، به آن شیوه زندگی نمی‌کنند و اعتقادی به آن ندارند. در نتیجه خواسته و ناخواسته با آن بیگانه‌اند و به استقرار و استمرار آن کمکی نمی‌کنند. دیگر آن که پیگیری و برنامه‌ریزی روشنفکران تنها در سطح سیاسی و به روش‌هایی مانند جنبش و انقلاب سبب هزینه‌ها و شکست‌های پیاپی شده، بحران‌ها و شکاف‌های اجتماعی را به وجود می‌آورد. اگرچه الگوی دموکراتیزاسیون سیاسی زودتر نتیجه می‌دهد، اما به همان سرعت قابل بازگشت به اقتدارگرایی است. بر این اساس، از آنجاکه دموکراسی نسخه واحدی ندارد که بتوان آن را برای همه موقعیت‌ها تعمیم داد، باید در تعیین ایده آل‌های تربیت دموکراتیک، ضروریات فرهنگی و مذهبی جامعه را هم در نظر گرفت. با توجه به نکات بیان شده در پژوهش درخواه (۱۳۹۱) انتخاب مؤلفه‌های دموکراسی برای جامعه ایرانی با توجه به سه معیار: (۱) توجه به مفروضه‌ها و اصول بنیادی نظریه‌های مختلف مرتبط با دموکراسی، (۲) شناسایی اصول مشترک و پذیرفته‌شده از سوی غالب مکاتب نظری، از جمله مکتب تعالی‌بخش اسلام، (۳) تعمق در آرای صاحب‌نظران ایرانی و غیر ایرانی حوزه تعلیم و تربیت در خصوص مؤلفه‌های ضروری که باید در دستور کار تعلیم و تربیت دموکراتیک قرار گیرد؛ صورت گرفته است. با توجه به موارد ذکرشده ۱۰ مؤلفه برای دموکراسی مطابق جامعه ایرانی استخراج شده است که توضیح هر کدام به شرح زیر می‌باشد:

۱. آزادی: آزادی وقتی تحقق پیدا می‌کند که موجبات آسایش فرد فراهم گردد و شرایط مساعد جهت رشد قوا و استعدادها و او به وجود می‌آید. آزادی حقیقی آزادی فکری است و دامنه‌ی آزادی تا آنجا است که منجر به سلب آزادی دیگران نگردد. منظور از آزادی در متن کتاب، میزان آزادی است که افراد در انجام و بیان امور قانونی، شرعی و طبیعی خود دارند.
۲. برابری: یعنی اینکه همه افراد در مقابل قانون مساوی خواهند بود و هر فرد به فراخور استعداد و توانایی‌اش فرصت کافی برای رشد و احراز موقعیت‌های اجتماعی

داشته باشد. به بیان دیگر افراد، گروه‌ها و طبقات مردم نسبت به یکدیگر برتری و امتیازی ندارند.

۳. مشارکت و همکاری: همکاری یعنی اشتراک مساعی افراد با هم جهت نیل به هدف‌های عمومی و مشترک. در جوامع دموکراتیک فرد و جمع از هم جدا نیستند و همکاری و مشارکت، تنها راه اساسی برای نیل به هدف‌های فردی و تأمین رفاه اجتماعی است.

۴. مسئولیت‌پذیری: یعنی اینکه هر فرد با توجه به سطح توانایی‌اش نسبت به انجام هر کار یا فعالیت و یا مسئولیتی که از جانب خانواده، اطرافیان، جامعه، محیط پیرامون و کشورش، بدون اجبار به او سپرده شده است، متعهد باشد.

۵. قانون‌گرایی: قانون، عاملی است که زمینه انسجام و یگانگی میان افراد جامعه را فراهم می‌سازد. منظور از قانون‌گرایی رعایت مواردی است که قانون، شهروندان را به انجام آن‌ها ملزم می‌داند. مواردی نظیر رعایت قوانین راهنمایی و رانندگی، رعایت مقررات اداری و اجتماعی، رعایت نظم و احترام به قانون.

۶. حق انتخاب و تصمیم‌گیری: در هر جامعه و سازمانی، افراد و گروه‌هایی که تحت تأثیر تصمیمی قرار دارند باید به نحوی در اخذ آن تصمیم دخالت کنند. جلوه تحقق آن در داشتن حق تصمیم‌گیری توأم با رغبت و علاقه‌ی افراد در انواع انتخاب‌هایی است که می‌توانند داشته باشند.

۷. حقوق و وظایف شهروندی: حقوق شهروندی آمیخته‌ای است از وظایف و مسؤولیت‌های شهروندان در قبال یکدیگر، شهر و دولت یا قوای حاکم و مملکت و هم‌چنین حقوق و امتیازاتی که وظیفه‌ی تأمین آن حقوق بر عهده‌ی مدیران شهری، دولت یا به‌طور کلی قوای حاکم می‌باشد.

۸. تفکر انتقادی: تفکر انتقادی فرآیندی است که به افراد کمک می‌کند تا شیوه‌ی بررسی دقیق آنچه را که به آن معتقدند، دریابند و دلایل اعتقاد خود را توسعه دهند. تفکر انتقادی مواردی مانند داشتن روحیه‌ی انتقادگری و انتقادپذیری، نگاه نقادانه و آینده‌نگر نسبت به فعالیت‌های فرهنگی خانواده و جامعه را می‌تواند شامل شود.

۹. احترام به شأن انسان: منظور این است که تمام افراد بشر بدون توجه به جنسیت، نژاد، عقیده، طبقه و موقعیت اجتماعی شایسته احترام هستند.

۱۰. حاکمیت مردم: در دموکراسی، منبع مشروعیت قدرت حکومت، مردمی هستند که می‌توانند رضایت یا عدم رضایت خود را از عمل کرد حکومت، اعلام دارند و مجاری خاصی نیز برای اعلام نظر مردم در این خصوص وجود دارد. پاسخگویی مسئولان در مقابل مردم، تعیین شیوه‌های حکومتی و حاکمان، از نمودهای این مفهوم هستند (به نقل از درخواه، ۱۳۹۱).

روش پژوهش

از آنجاکه میزان توجه و نحوه توزیع مؤلفه‌های دموکراسی که عبارت‌اند از آزادی، برابری، مشارکت و همکاری، مسئولیت‌پذیری، قانون‌گرایی، حق انتخاب و تصمیم‌گیری، حقوق و وظایف شهروندی، تفکر انتقادی احترام به شأن انسان و حاکمیت مردم در متن به‌جز فعالیت‌های کتاب مطالعات اجتماعی پایه هفتم متوسطه چاپ ۱۳۹۹ بررسی شده است، پژوهش حاضر از نوع تحلیل محتوای کمی و کیفی می‌باشد. جامعه این پژوهش کتاب مطالعات اجتماعی پایه هفتم بوده که برای بررسی هر چه دقیق‌تر کل جامعه به‌عنوان نمونه انتخاب شده است و مضمون به‌عنوان واحد تحلیل در نظر گرفته شده است. پس از استخراج مؤلفه‌های موردنظر در متن کتاب درسی با استفاده از کدگذاری به سؤالات پژوهش پاسخ داده شده است. همچنین برای افزایش روایی یافته‌های پژوهش توسط یک متخصص تأیید شد و جهت افزایش پایایی نیز از کدگذاری هم‌تا و مرور یافته‌ها استفاده شده است.

یافته‌ها

با توجه به سؤالات پژوهش میزان پرداختن به هر مؤلفه همچنین نحوه توزیع آن در کتاب مطالعات اجتماعی پایه هفتم مورد بررسی قرار گرفت. در ادامه جدول و توضیحات مربوط به هر مؤلفه آمده است:

• آزادی

جدول شماره ۱ - نمونه‌ها و کدهای مرتبط با مؤلفه آزادی

کد محوری	کد باز	شماره بند	شماره صفحه	بخشی از پاراگراف	ردیف
آزادی	آزادی بیان	۴	۴	هر دانش‌آموزی حق دارد نظرش را...	۱
آزادی	آزادی به‌عنوان حق طبیعی	۳	۲	انسان‌ها حق دارند آزاد باشند...	۲

از مجموع ۵۹ نمونه یافت شده، ۲ نمونه مربوط به مؤلفه آزادی بوده و هر دو آن‌ها مربوط به یک درس در ابتدای کتاب بودند.

• برابری

جدول شماره ۲ - نمونه‌ها و کدهای مرتبط با مؤلفه برابری

کد محوری	کد باز	شماره بند	شماره صفحه	بخشی از پاراگراف	ردیف
برابری	تساوی افراد	۳	17	همه افراد در برابر قانون...	۱
برابری	قانون برای همه	۴	10 5	میراث فرهنگی... همه باید در حفظ آن بکوشند	۲
برابری	قانون برای همه	۱	12 4	شاهان بر امور اداری...	۳
برابری	سرزنش عدم تساوی	۲	13 4	با تشکیل امپراطوری‌های بزرگ ...	۴
برابری	سرزنش عدم تساوی	۳	13 4	بی‌عدالتی و اختلافات طبقاتی ...	۵
برابری	سرزنش تبعیض	۶	13 4	در این جامعه از عدالت خبری نبود ...	۶
برابری	سرزنش عدم تساوی	۷	13 4	کشاورزان باآنکه اکثریت جامعه ...	۷
برابری	سرزنش عدم تساوی	۸	13 4	در این دوره موبدان زرتشتی که خود جز طبقه بزرگان بودند ...	۸
برابری	سرزنش عدم تساوی	۱	14 1	در ایران باستان مالیات منبع اصلی درآمد حکومت‌ها بود ...	۹

از مجموع ۵۹ نمونه یافت شده، ۹ نمونه مربوط به مؤلفه برابری بودند. نحوه توزیع نمونه‌های مربوط به این مؤلفه در کتاب مطالعات اجتماعی متمرکز بوده و اکثر نمونه‌های یافت شده با فاصله کمی از هم آورده شده‌اند.

• مشارکت و همکاری

جدول شماره ۳- نمونه‌ها و کدهای مرتبط با مؤلفه مشارکت و همکاری

ردیف	بخشی از پاراگراف	شماره صفحه	شماره بند	کد باز	کد محوری
۱	فرزندان همواره از محبت...	3	۲	کمک و توجه	مشارکت و همکاری
۲	اگر کار و تلاش انسان نبود...	33	۲	نیروی انسانی	مشارکت و همکاری
۳	انسان‌ها همواره...	33	۳	پدید آمدن مشاغل	مشارکت و همکاری
۴	تا حد امکان از مصرف...	41	۳	حفظ محیط زیست	مشارکت و همکاری
۵	مادر من به جای...	41	۴	حفظ محیط زیست	مشارکت و همکاری
۶	ما سال گذشته مراسم...	41	۵	حفظ محیط زیست	مشارکت و همکاری
۷	ما باید به باز یافت زباله...	41	۶	حفظ محیط زیست	مشارکت و همکاری
۸	یکی از اهداف مهم این وزارتخانه...	108	۱	همکاری با نهادها	مشارکت و همکاری

از مجموع ۵۹ نمونه یافت شده، ۸ نمونه مربوط به مؤلفه مشارکت و همکاری بودند که به صورت یکسان بین درس‌های کتاب توزیع نشده بودند.

• مسئولیت‌پذیری

جدول شماره ۴- نمونه‌ها و کدهای مرتبط با مؤلفه مسئولیت‌پذیری

کد محوری	کد باز	شماره بند	شماره صفحه	بخشی از پاراگراف	ردیف
مسئولیت پذیری	انجام وظایف	۲	6	مسئولیت یعنی...	۱
مسئولیت پذیری	انجام کارهای خانه	۱	8	من نسبت به دیگران مسئولم...	۲
مسئولیت پذیری	نظم در مدرسه	۲	8	من مقررات و نظم کلاس...	۳
مسئولیت پذیری	مسئولیت در برابر جامعه	۱	9	من در محل زندگی ام...	۴
مسئولیت پذیری	مسئولیت در برابر جامعه	۲	9	من در برابر خون شهیدان...	۵
مسئولیت پذیری	مسئولیت در برابر محیط	۱	11	من نسبت به محیط...	۶
مسئولیت پذیری	مسئولیت ما در برابر طبیعت	۲	70	بعضی از کارهایی که شما می توانید...	۷
مسئولیت پذیری	مسئولیت ما در برابر طبیعت	۴	71	اصل ۵۰ قانون اساسی...	۸
مسئولیت پذیری	مسئولیت ما در برابر طبیعت	۲	84	درست مصرف کنیم...	۹
مسئولیت پذیری	مسئولیت ما در برابر طبیعت	۲	87	در کشور ما سازمان جنگل ها...	۱۰

از مجموع ۵۹ نمونه یافت شده، ۱۰ نمونه مربوط به مؤلفه مسئولیت پذیری بودند که توزیع آن‌ها در طول کتاب یکسان نبوده و نمونه‌ها با فاصله کمی از هم به چشم می‌آیند.

• قانون‌گرایی

جدول شماره ۵- نمونه‌ها و کدهای مرتبط با مؤلفه قانون‌گرایی

کد محوری	کد باز	شماره بند	شماره صفحه	بخشی از پاراگراف	ردیف
قانون‌گرایی	حدود آزادی	۱	14	در فصل پیش گفته شد...	۱
قانون‌گرایی	تعمین قوانین	۲	17	هرگاه مقررات...	۲
قانون‌گرایی	حق مصرف‌کننده	۲	38	به منظور حفظ حقوق...	۳
قانون‌گرایی	استانداردسازی	۱	39	استاندارد کلمه‌ای...	۴

۵	باگذشت زمان جمعیت...	۱۱۱	۴	وضع قانون	قانون گرای
۶	ایلامی‌ها حدود ۳ هزار سال پیش...	۱۱۳	۲	وضع قانون	قانون گرای
۷	البته این عقیده هم وجود داشت...	۱۲۳	۳	رعایت قانون	قانون گرای
۸	شاهان بر امور اداری...	۱۲۴	۱	وضع قانون	قانون گرای

از مجموع ۵۹ نمونه یافت شده، ۸ نمونه مربوط به مؤلفه قانون‌گرایی بودند که توزیع آن‌ها در طول کتاب نظم مشخصی را از خود نشان نمی‌داد.

• حقوق و وظایف شهروندی

جدول شماره ۶- نمونه‌ها و کدهای مرتبط با مؤلفه حق انتخاب و تصمیم‌گیری

ردیف	بخشی از پاراگراف	شماره صفحه	شماره بند	کد باز	کد محوری
۱	همچنین هر فردی تبعه یک کشور...	۲	۵	حق تابعیت	حقوق و وظایف شهروندی
۲	هر فرد حق دارد نام و نام خانوادگی...	۳	۱	حق شناسنامه	حقوق و وظایف شهروندی
۳	همه حق دارند باسواد شوند...	۳	۳	حق سوادآموزی	حقوق و وظایف شهروندی
۴	هیچ‌کس نباید در مدرسه...	۴	۵	نهی بدرفتاری در مدرسه	حقوق و وظایف شهروندی
۵	هر فرد حق دارد در محیط سالم...	۵	۱	محیط پاک	حقوق و وظایف شهروندی
۶	هر فرد حق دارد از خدمات مناسب...	۵	۲	خدمات درمانی	حقوق و وظایف شهروندی
۷	همه حق دارند اگر کسی کار اشتباه...	۵	۳	امنیت	حقوق و وظایف شهروندی
۸	در درس قبل آموختید که شما حقوقی...	۶	۱	حقوق متقابل	حقوق و وظایف شهروندی
۹	در ابتدای هر سال...	۲۶	۱	بیمه دانش‌آموزی	حقوق و وظایف شهروندی
۱۰	بیمه یک قرارداد...	۲۷	۲	وظیفه بیمه	حقوق و وظایف شهروندی

۱۱	برخی از مهم‌ترین خدمات شهرداری...	51	3	تأمین نیازهای مردم	حقوق و وظایف شهروندی
۱۲	شهرداری برای انجام این خدمات...	52	1	پرداخت عوارض توسط مردم	حقوق و وظایف شهروندی
۱۳	این شوراها برای اداره روستاها و ...	52	2	تأمین نیازهای مردم	حقوق و وظایف شهروندی

از مجموع ۵۹ نمونه یافت شده، ۱۳ نمونه مربوط به مؤلفه حقوق و وظایف شهروندی بودند که در مقایسه با سایر مؤلفه‌ها بیشترین تعداد نمونه را به خود اختصاص داده است. نحوه توزیع نمونه‌های این مؤلفه در طول کتاب یکسان نیست و در بخش ابتدایی کتاب بیشتر به چشم می‌خورد.

• تفکر انتقادی

جدول شماره ۷- نمونه‌ها و کدهای مرتبط با مؤلفه تفکر انتقادی

ردیف	بخشی از پاراگراف	شماره صفحه	شماره بند	کد باز	کد محوری
۱	خریدوفروش کالاهایی...	38	4	نگاه نقادانه	تفکر انتقادی
۲	مصرف‌گرایی یعنی...	40	3	نگاه نقادانه	تفکر انتقادی
۳	در جوامع امروز...	41	2	نگاه نقادانه	تفکر انتقادی
۴	چرا مراقبت از زیستگاه‌ها لازم و ضروری است؟ ...	67	1	آینده‌نگری	تفکر انتقادی
۵	با افزایش جمعیت میزان مصرف...	73	2	نگاه نقادانه	تفکر انتقادی

از مجموع ۵۹ نمونه یافت شده، ۵ نمونه مربوط به مؤلفه تفکر انتقادی بودند. نمونه‌های یافت شده از این مؤلفه در طول کتاب به صورت یکسان پراکنده نشده‌اند و با فاصله کمی از هم به چشم می‌خورند.

• احترام به شأن انسان

جدول شماره ۸- نمونه‌ها و کدهای مرتبط با مؤلفه احترام به شأن انسان

ردیف	بخشی از پاراگراف	شماره صفحه	شماره بند	کد باز	کد محوری
۱	هر دانش‌آموزی حق دارد در مدرسه..	4	3	نفی تبعیض	احترام به شأن انسان

از مجموع ۵۹ نمونه یافت شده، ۱ نمونه مربوط به مؤلفه احترام به شأن انسان است. این نمونه در صفحات ابتدایی کتاب درسی آورده شده است.

• حاکمیت مردم

جدول شماره ۹- نمونه‌ها و کدهای مرتبط با مؤلفه حاکمیت مردم

ردیف	بخشی از پاراگراف	شماره صفحه	شماره بند	کد باز	کد محوری
۱	اعضای شورای شهر را مردم انتخاب می‌کنند...	51	1	انتخاب مسئولین	حاکمیت مردم
۲	روستاها توسط شورای اسلامی روستا...	52	2	انتخاب مسئولین	حاکمیت مردم
۳	در یکی از قبایل ماد...	118	7	انتخابات	حاکمیت مردم

از مجموع ۵۹ نمونه یافت شده، ۳ نمونه مربوط به مؤلفه حاکمیت مردم است و در نحوه توزیع آن نظم خاصی مشاهده نمی‌شود.

جدول شماره ۱۰- جدول کلی مؤلفه‌ها

ردیف	مؤلفه‌ها	تعداد نمونه‌ها
۱	آزادی	۲
۲	برابری	۹
۳	همکاری	۸
۴	مسئولیت‌پذیری	۱۰
۵	قانون‌گرایی	۸
۶	حق انتخاب و تصمیم‌گیری	۰
۷	حقوق و وظایف شهروندی	۱۳
۸	تفکر انتقادی	۵
۹	احترام به شأن انسان	۱
۱۰	حاکمیت مردم	۳
مجموع		۵۹

بحث و نتیجه‌گیری

در پژوهش حاضر برای بررسی میزان ارزش‌گذاری به مفهوم دموکراسی در نظام آموزشی حاضر در کشور، به تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه هفتم متوسطه از نظر توجه به مؤلفه‌های دموکراسی که شامل آزادی، برابری، مشارکت و همکاری، مسئولیت‌پذیری، قانون‌گرایی، حق انتخاب و تصمیم‌گیری، حقوق و وظایف شهروندی، تفکر انتقادی، احترام به شأن انسان‌ها و حاکمیت مردم می‌باشد، در قالب دو سؤال پژوهشی پرداخته شد. پیامدهای حاصل از این پژوهش، از این قرار است:

در متون کتاب مطالعات اجتماعی هفتم به‌غیر از فعالیت‌ها، میزان توجه به مؤلفه‌های گوناگون دموکراسی بدین گونه است که ۲ بار به مؤلفه آزادی، ۹ بار به برابری، ۸ بار به مشارکت و همکاری، ۱۰ بار به مسئولیت‌پذیری، ۸ بار به قانون‌گرایی، هیچ بار به حق انتخاب و تصمیم‌گیری، ۱۳ بار به حقوق و وظایف شهروندی، ۵ بار به تفکر انتقادی، ۱ بار به احترام به شأن انسان‌ها و ۳ بار به حاکمیت مردم اشاره شده است.

در پاسخ به وجود تفاوت هدفمند و معنادار در توزیع مؤلفه‌های دموکراسی در محتوای کتاب موردنظر می‌توان گفت که نه‌تنها توزیع مؤلفه‌ها در سراسر محتوای کتاب یکسان نبوده بلکه میزان پرداختن و اهمیت دادن به مؤلفه‌های گوناگون این مفهوم در کتاب نیز متفاوت بوده است. در بخش ابتدایی کتاب، بیشتر موضوعات مدنی، در بخش دوم موضوعات جغرافیایی و در بخش سوم موضوعات تاریخی، به‌عنوان محور دروس قرار گرفته است. از این رو تعداد دفعات پرداختن به مؤلفه‌های دموکراسی در بخش ابتدایی کتاب بسیار بیشتر و چشمگیرتر از دو بخش دیگر است. همچنین این‌که در کتاب به مؤلفه حقوق و وظایف شهروندی ۱۳ بار و بیشتر از هر مؤلفه دیگر اشاره شده که نشان‌دهنده این موضوع است که بیشترین توجه به این مؤلفه بوده است. درحالی‌که، مفهومی که بتوان آن را طبق تعاریف صورت گرفته از مؤلفه‌ها در زیرمجموعه مؤلفه‌ی حق انتخاب و تصمیم‌گیری قرار داد، یافت نشد.

پیشنهاد

با توجه به پیامدهای بیان‌شده انتظار می‌رود که میزان ارتباط دموکراسی با دروسی که محوریت مدنی ندارند نیز بیشتر شود و تلاش شود تا مؤلفه‌های مختلف این مفهوم،

درخور موضوعات درسی به صورت تلفیق با اهداف اصلی درس، آموزش داده شوند. علاوه بر این، حق انتخاب و تصمیم‌گیری که یکی از حقوق اساسی بشر در دنیا امروزی است، مؤلفه‌ای است که آموزش آن به تمام افراد جامعه حیاتی می‌باشد و عدم اشاره به آن در کتاب مذکور، غیرقابل چشم‌پوشی است. امید است که به نکات پرداخته شده در این پژوهش برای ارتقای سطح آموزش و تعلیم و تربیت دموکراتیک، توجه شود.

منابع

- پناهی محمدحسین، شالچی سمیه (۱۳۹۴). گرایش به دموکراسی و عوامل اجتماعی مؤثر بر آن در بین شهروندان تهرانی. فصلنامه پژوهش‌های راهبردی سیاست، ۱۳۹۴
- جواهری حقیقی، محمدرضا (۱۳۸۰). مبانی معرفتی دموکراسی و شاخص‌های مردم‌سالاری. بازتاب اندیشه، ۲۰.
- درخواه فریده؛ مزیدی، محمد؛ مفیدی فرخنده (۱۳۹۱). بررسی مؤلفه‌های دموکراسی در کتاب‌های تعلیمات اجتماعی دوره‌ی ابتدایی. مجله‌ی علمی پژوهشی پژوهش‌های برنامه درسی.
- رستگار، امیر؛ عظیمی، هاجر (۱۳۹۱). بررسی رابطه سرمایه اجتماعی با شهروندی دموکرات مطالعه موردی: دانشجویان دانشگاه تهران. فصلنامه علوم اجتماعی، شماره ۵۹.
- طالبیان، محمدحسین (۱۳۸۵). مشکلات فراروی ساختار تعلیم و تربیت ایران در هزاره سوم و راهکارهای آن. دانش و پژوهش در علوم تربیتی، ۹.
- قلتاش، عباس؛ طاهری، عبدالحمید؛ مراحل، فاطمه (۱۳۹۳). دموکراسی آموزشی در مدارس و تأثیر آن بر رشد مهارت تفکر انتقادی و اجتماعی دانش‌آموزان دوره متوسطه اول. شناخت اجتماعی، ۳، دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرودشت.
- معتمدی، اسفندیار (۱۳۹۳). بررسی تاریخ تحولات کتاب‌های درسی مدارس در ایران (۱۳۳۰-۱۳۹۰ ه.ش). پژوهش و نگارش کتب دانشگاهی، ۳، دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرودشت.
- نوروزی، محمدجواد (۱۳۹۰). فلسفه سیاست: سلسله دروس اندیشه بنیادین اسلامی. موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۴.

- شریعتمداری، علی (۱۳۸۴). جامعه و تعلیم و تربیت. مبانی تربیت جدید، امیرکبیر، تهران.
- کوهن، کارل (۱۳۷۳). دموکراسی. ترجمه‌ی مجیدی فریبرز، خوارزمی، تهران.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۸۵). مبانی جامعه‌شناختی. ترجمه‌ی منوچهر صبوری، نشر ری، تهران.